

درود بر پدر، پسر، روح‌القدس: رهیافتی متن‌شناختی به انگاره روح‌القدس در تثلیث مانوی

محمد شکری فومشی*

چکیده

در این مقاله، تثلیث پدر، پسر، روح‌القدس که یکی از انگاره‌های بنیادین بسیار مهم در یزدان‌شناسی مانوی است، معرفی شده است. در متون مانوی تورفان که تثلیث در آنها بازتاب پیدا کرده، گهگاه روح‌القدس با «روح زنده»، که یکی دیگر از تجلیات برجسته پدر بزرگی (خداوند متعال مانوی) است، اشتباه گرفته می‌شود. مقاله حاضر می‌کوشد از طریق بررسی متن‌شناختی این دو را از هم بازشناساند و در شرایطی که متن ابهام‌آمیز است روشن کند که روی سخن با روح زنده است یا با روح‌القدس. معنای ثانویه واژه «باد» در متون مانوی در این مقاله بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: باد، تثلیث مانوی، روح، روح‌القدس، روح زنده، متون تورفان، مانویت.

* استادیار گروه ادیان شرق پژوهشکده ادیان و مذاهب وابسته به دانشگاه ادیان و مذاهب. mshokrif@gmail.com

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۲/۱۶]

مقدمه

از میان هزاران قطعه دست‌نویس مانویِ بازیافته از منطقه تورفان (در استان شین‌جیان چین) فقط چند برگ دست‌نویس به تئلیث در کیش مانوی اشاره می‌کنند. یکی از این مدارک مهم *انجیل زنده*، مشهورترین اثر خودِ مانی، است. از این کتاب، که فقط بخشی از دیباچه و آغاز فصل یکم (باب الف) آن حفظ شده، پنج قطعه به فارسی میانه (دو قطعه به خط سغدی) (M 17, M 172/I, M 5439, So 1805 and So 18151) و یک متن به یونانی در مجموعه دست‌نوشته مانوی کُلن (*Codex Manichaicus Coloniensis: CMC*) باقی مانده است.^۱ در قطعه M 172/I، که در آن هر جمله فارسی میانه همراه ترجمه سغدی‌اش می‌آید، می‌خوانیم:

M 172/I/V/8-12/hyb b[w](y)d 'st(')yšn 'wd pdxšr 'w pydr 'wd 'w pwsr
'wd 'w w'xš ywjdhr 'wd 'w m'dy'n ywjdhr.
ستایش و افتخار بر پدر و بر پسر و بر روح‌القدس و بر کتاب مقدس (یعنی انجیل مانی).

و ترجمه سغدی آن با چند تغییر مختصر (به صورت سیاه نشان داده می‌شود):

M 172/I/V/12-16/ 'yw-mywn wβ't γwβty' 'ty ptfryy wnyy ptry wnyy
z'tyy 'ty wnyy wjyδw'δδ zprt w'xš 'ty wnyy jwndyḥ m'rōnyy.
به همان سان، ستایش و حرمت بر پدر و بر پسر و بر روح گزیده - روح‌القدس -
و بر کتاب مقدس.

مترجم سغدی، برای فهم بیشتر متن، واژه «پاک، مقدس» را به ترجمه‌اش افزوده است. در متن فارسی میانه w'xš ywjdhr تحت‌اللفظ به معنای «روح پاک/مقدس» و ترجمه سغدی آن wjyδw'δδ در لغت به معنای «باد برگزیده» است.

تفسیر متن

مترجم سغدی برای سومین عنصر تئلیث، یعنی zprt w'xš «روح‌القدس»، که به نظر می‌رسد برابرنهادی مناسب برای فارسی میانه w'xš ywjdhr است (Henning, 1937: 142; cf.)

MacKenzie, 1994: 189)، واژه wjyδw'δδ را به متن افزوده است. w'xš «کلمه» تحت نفوذ ادبیات و فلسفه گنوسی- مسیحی به «روح» تعبیر شد (قس: یوحنا ۱: ۵-۵). به نظر می‌رسد مانویان w'xš را با یونانی logos، که بعدها در الهیات اسلامی «عقل» دانسته شد (یاحقی، ۱۳۷۵: ۳۵۱-۳۵۲)، همسان در نظر می‌گرفتند که در حقیقت همان «نوس» (νοῦς) یا «منوهمد روشن» (mnwhmyd rwšn) است. با اینکه در زبان سغدی واژه sxwn- «سخن» وجود داشت (See Sims-Williams/ Durkin-Meisterernst, 2012: 180a)، مترجم سغدی اینجا از واژه w'xš (مشتق از wāk) استفاده کرده است. این واژه در منتهای مراتب تحولات آوایی‌اش از ایرانی باستان *uac «گفتن، سخن گفتن» مشتق شده است (Cheung, 2007: 402 ff.); بسنجید با فارسی میانه/ پارتی (w'c) (See Durkin-Meisterernst, 2004: 333 ff.). اما چه در سغدی و چه در فارسی میانه شواهد بسیار فراوانی وجود دارد که، درست همانند آنچه در جهان مسیحی اتفاق افتاد، واژه w'xš در کنار معنای «کلمه»، در معنای «روح» نیز به کار رفته است (See Gershevitch, 1955: 479, 487-488 [idem, 1985: 128, 136-137]. MP w'xš) (from the OIr. nom. sg. wāxš. Idem, 1955: 479). این نکته مهم از زمانی بر ما روشن شد که هنینگ تشخیص داد واژه w'c'fryd «آفریده‌شده با واژه، کلام‌آفریده، خلق شده با کلام، مینوی» (Durkin-Meisterernst, 2004: 334a) از نظر معنایی با فارسی میانه mynwg «مینوی» مطابقت می‌کند (Boyce, 1954: 103, n. 1). در این ضمن، گرشویچ نیز وجود هر دو معنای «کلمه» و «روح» را در واژه آسی uac به اثبات رساند (Gershevitch, 1955: 487-488 [idem, 1985: 136-137]. See also Morano, 1982: 20).

اما ما شناخت تثلیث مانوی را مدیون ورنر زوندرومان هستیم که در تفسیر بر متن «خطابه منوهمد روشن» نشان داد ایزد بسیار انتزاعی منوهمد روشن تجلی بی‌واسطه‌ای است از پدر بزرگی که حتی پیش از آفرینش مستقیم از خود پدر نشئت گرفته است (Sundermann, 1992: 62 ff).^۲ او همان روح القدس است که در همه ادوار مینوی و گیتیانیه می‌زیست. همانند جملات فارسی میانه و سغدی بالا، آغاز «خطابه منوهمد روشن» نیز یکی از مدارک مهم ما است. در این متن می‌خوانیم:

nm'c 'w (p)[ydr] '(fr)[ywn 'w pwhr] pdyšfr 'w wjy(d) w'd ⊙ (p)[dwhn? 'w] dyn frh 'st(°)wyšn 'w mnw[hmyd] rwšn ⊙ (Sundermann 1992: 62.§1).

نماز بر پدر، آفرین بر پسر، افتخار به روح‌القدس، نیایش (؟) بر فرّ دین، ستایش بر منوهمد روشن.^۳

به باور زوندرمان «اگر پدر [در اینجا] دلالت بر پدرِ بزرگی کند و منظور از پسر عیسی باشد و سه ایزد بعدی همان منوهمد روشن، که به اسامی مختلف نامیده شده‌اند، این متن می‌تواند بازگوکننده اصل و خاستگاه منوهمد روشن در جهان روشنی باشد. با این حال، از واژه پسر (یا حتی پدر) انسان قدیم نیز می‌توانست مستفاد شود. در این صورت، همچنان که پولوتسکی می‌اندیشد، منوهمد روشن را باید ایزدی در نظر گرفت که تجلی مستقیم انسان قدیم، نفس زنده، یا بخشی از آن است. اما نقل قولی از انجیل مانی در متن چینی «رساله» وجود دارد (Sundermann, 1983: 231-242) مشتمل بر عبارتی در باب تثلیث ایزدی که بنا بر آن، بی‌تردید، پدرِ بزرگی است و پسر عیسی. بخشی از روایت چینی «خطابه [منوهمد روشن]»، که این ایزد را «باد پاک قانون» می‌نامد، دیدگاه صاحب این قلم را در باب منشأ منوهمد روشن، یعنی اینکه وی مستقیم از پدر بزرگی صادر شده است، قوت می‌بخشد» (Sundermann, 1995: 261). به باور زوندرمان، در اینجا روح‌القدس دو لقب دارد؛ *dyn frh* «فرّ دین» و *mnwhmyd rwšn* «نوس / اندیشه روشن». به دلیل ماهیت پیچیده این ایزد، مانویان سرزمین‌های مختلف می‌توانستند وی را با یکی از ایزدان بومی خویش یکسان در نظر بگیرند. این دیدگاه صرفاً فرضیه نیست و متون متعدد آن را تأیید می‌کنند. مثلاً، در سطر دوم قطعه سُغدی M145^۴ معلوم نیست منظور از *jw'ndyy wycyty* «روح گزیده / روح برگزیده» کدام *rwh'h* «روح» است؛ «روح زنده» یا «روح‌القدس» یا حتی ترکیبی از هر دو؟^۵

روح زنده یا روح‌القدس؟

در زیر، آشکال مختلف نام این دو ایزد می‌آید تا بتوان با بررسی دو صفت «زنده» و «گزیده» این دو الوهیت را، که گاهی در متون مانوی تورفان به‌درستی از هم تمیز داده نمی‌شوند، باز شناخت:^۶

	روح زنده	روح گزیده یا روح القدس
آرامی	rwḥ' hy' ⁷	rwḥ' dqwds' ⁸ rwḥ' qdyš' rwḥ' hy' qdyš'
فارسی میانه	w'xš zyndg	w'xš ywjdhr, wcydw'd
پارتی	w'd jywndg	wjyd(g) w'd, w'd wjydg, w'd jywndg 'wd wjydg
سغدی	w'd jywndg, ⁹ w'δ jywndyy 'βtkyšpy xwt'w ¹⁰	zprt' w't, ¹¹ zprt' w'xš wjyδw'δδ
لاتین	Spiritus Vivens	Spiritus Sanctus, Vivus Electus

جدول بالا نشان می‌دهد w'd «روح» (تحت‌اللفظ: «باد») برای هر دو الوهیت به کار رفته است. اما، اگرچه لفظ jywndg (و دیگر اشکال آن، مانند (jw'ndyy)، به معنای «زنده»، هم برای روح زنده و هم برای روح القدس به کار رفته، واژه wjyd (و دیگر اشکال آن، مانند wyctyy)، به معنای «گزیده / برگزیده»، فقط و فقط در مورد روح القدس به کار رفته است. هر دو واژه zyndg w̄ ywjdhr «زنده و مقدس» یا «زنده و پاک»^{۱۲} در قطعه فارسی میانه M871/I/ در مورد روح القدس به کار رفته نه برای روح زنده. اینجا می‌خوانیم:

M871/I/B/ii/1-4: k'dwš ['w pydr] 'w pws[r 'wd] 'w w'(xš) zy[ndg w̄]
ywjdhr (Sundermann, 1979: 123. Anm. 130. Cf. Aramaic rwḥ' hy' qdyš').

قدّوس [بر پدر]، بر پسر [و] بر روح [زنده و] مقدس / پاک.

فهرست بالا نشان می‌دهد نه تنها w'd «روح»^{۱۳} در مورد هر دو الوهیت به کار رفته، w'xš «روح» نیز در بیشتر موارد و ywjdhr «مقدس / پاک»^{۱۴} همواره برای روح القدس به کار رفته است.^{۱۵} در متن بالا، zyndg w̄ ywjdhr «زنده و مقدس» یا Vivus Sanctus، که در ترکیب با w'xš آمده، بی‌تردید به روح القدس اشاره دارد. این نکته‌ای است که قطعه دوزبانه آرامی-پارتی M206/R/6-7/ نیز آن را تأیید می‌کند (Durkin-Meisterernst, 2007: 63).
((based on Yoshida 1983))

صلیب مانوی در فوتسیان چین

انگاره مذکور در متن چینی «طومارنیایش» نیز، که یوتاکا یوشیدا به هویت آن پی برد، بازتاب پیدا کرده است. در این متن، که ظاهراً صورت چینی‌شده اصل متن به پارتی است، می‌خوانیم:

(¹)g'ia lo ei la m̄bvoṣ̄ (²)li'b m̄bv̄y la (³)'a ləu xa (⁴)xi jia kī li ea (⁵)'au
pi lī (⁶)po xō (⁷)xwāi ei wyn ndəŋ (⁸)'ȳ wy zi ləg (Yoshida 1983: 23).

بنا بر گزارش یوشیدا، اصل آرامی متن و ترجمه پارتی آن چنین است:

Aramaic: q'dwš l'b' q'dwš lbr' q'dwš rwh' hy' qdyš' (*Ibid.*).

قدّوس بر پدر، قدّوس بر پسر، قدّوس بر روح مقدس زنده.

این عبارت در قطعه M260 به زبان پارتی این‌گونه تأیید می‌شود:

Parthian: kādūš ō pidar kādūš ō puhr kādūš ō wād žīwandag ud
wižīdag (*Ibid.*).

قدّوس بر پدر، قدّوس بر پسر، قدّوس بر روح مقدس و زنده (یا: روح القدس زنده).

توجه به شکل سه واژه چینی در فهرست زیر نشان می‌دهد چگونه متن چینی از آرامی و پارتی گرفته‌برداری کرده است (چینی <r> و <h> ندارد و چینیان به جای آن به ترتیب از <g> و <x> استفاده می‌کردند):

آرامی	rwh' hy'	روح حیّه / روح	lǝu xa xi jia	چینی
		زنده		
پارتی	žīwandag	زنده	ei wyn ndəŋ	چینی
پارتی	wižīdag	گزیده	wy zi ləg	چینی

در کنار شواهد دیگر، متن بالا نیز نشان می‌دهد هر جا پس از واژه «روح» (تحت اللفظ «باد») صفت «زنده» کنار صفت «مقدس» بیاید (یعنی هم‌زمان به صورت «زنده و مقدس» یا «مقدس و زنده»)، آن روح، روح القدس است، نه روح زنده؛ گرچه نام این ایزد اخیر نیز با صفت «زنده» (و فقط با این صفت) همراه است. دو شاهد دیگر نیز در خصوص تثلیث در اختیار داریم که برخی مسائل بحث‌برانگیز آن هنوز باقی است. یکی از این دو، قطعه M781 است. متن فارسی میانه این قطعه را نخستین بار هنینگ در ۱۹۴۷ منتشر کرده است (Henning, 1947: 40)، اما مری بویس، با کمک قرائت جدید ورنر زوندرمان از روی اصل نُسخ مربوطه، متن سالم‌تری به دست داده است (Boyce 1975: 187, text dr: 2). در اینجا می‌خوانیم:^{۱۶}

M781/V/4-8: pd n'm 'y xwd'wnn [yyšw]' 'ry'm'n, pd n'm 'yš [pyd](r)
 bw(r)zyst, pd (n'm) 'y w'xš (ywj)dhr, pd n'm 'y hndy(š)[yšn]
 nxwstyn ...

به نام خداوند عیسی آریامان، به نام پدرش، (آن) بزرگ‌ترین، به نام روح القدس، به نام اندیشه نخستین ... (بازنشر در: بهار و اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۳۸۲).

در متن، ابتدا از عیسی (پسر)، آنگاه از پدر (پدر بزرگی) و در پی آن از روح القدس یاد شده است. بویس تصور می‌کند «اندیشه نخستین» همان انسان قدیم (هرمزدیغ) است (Ibid., no. 2). «اندیشه نخستین» شاید عنوانی دیگر برای روح القدس یا «منوهمد روشن» (اندیشه روشن) باشد (نک: ابتدای مقاله).

اما قطعه دوم که بویس آن را در همان اثر بلافاصله پس از قطعه پیشین منتشر کرده، شناسه M1202 دارد (Boyce, 1975: 188f., text ds). متأسفانه ابتدای این قطعه که به زبان پارتی است، از میان رفته است. در این قطعه بسیار آسیب‌دیده می‌خوانیم:^{۱۷}

M1202/R/1-3/: ... (p)d tw n('m), pd tw (k')m, p(d) t(w) f[rm'n], (')w(d)
 (pd) (t)w z'wr, (xw)d'y yy(š)w mšyh('), [p](d) (n)'m mrym'[ny],
 ('n(j)ywg, yzd'n (fryštg), (')wd pd (n')m cy tw'n (w')[d] [wjyd](g) ...
 ... به نام تو، به کام تو، به فرمان تو، و به زور تو، (ای) خداوندگار
 عیسی مسیح، به نام مار مانی نجات‌بخش، فرستاده یزدان، و به نام روح
 گزیده ...^{۱۸}

همچنان که دیده می‌شود، متن ما بسیار آسیب دیده و اسم «باد برگزیده/روح
 گزیده/روح‌القدس» بازسازی شده است. بازنگری دست‌نویس نشان می‌دهد این قرائت
 کاملاً تردیدآمیز است و از روی این خوانش نمی‌توان در مورد این بخش از متن هیچ
 نظر قطعی داد. شاید پارگی دست‌نویس این اجازه را به ما بدهد که تصور کنیم در
 ابتدای متن، از پدر (پدر بزرگی) نیز به نام یاد شده است. افزون بر این، اگر همین
 قرائت بالا قرین صحت باشد، ما به نتیجه جالبی می‌رسیم: در این دو قطعه که هر دو
 «ورد» و «طلسم» است، ابتدا از پدر، پسر و روح‌القدس یاد شده (در قطعه دوم قرائت
 فقط الوهیت دوم قطعی است) و آنگاه از فرشتگان خاصی استمداد شده که برخی از
 آنها جزء فرشتگان مقرّب مانوی محسوب می‌شوند. اسامی مهم‌ترین فرشتگانی که در
 این دو قطعه، پس از تثلیث، از آنها یاد شده، عبارت‌اند از: میکائیل (میخائیل)، سرائیل
 (عزرائیل؟) (بهار و اسماعیل پور، ۱۳۹۳: ۳۸۳، به صورت «اسرافیل»، رفائیل (روفائیل)، جبرائیل
 (گبرائیل)، کفتینوس، برسیموس، آنیل و بئوبو.

افزون بر قطعات ایرانی تورفان، طومار نیایش چینی مانوی (بندهای 146.c و 151.b) نیز
 به تثلیث مانوی اشاره می‌کند (Tsui Chi, 1943: 189. See also Schmidt-Glinter, 1987: 28;)
 ۱۹. (Böhlig, 1980: 289 and no. 152. در اینجا، پس از ستایش «پدر» (父 fu) و «پسر» (子 zi)،
 بلافاصله از «باد پاک» (净风 Jingfeng) یاد می‌شود (Cf. Mikkelsen, 2006: 132, 166, 176):
 «اکنون همگان با همه وجود، پدر شفیق، پسر روشنی (و) باد پاک قانون ... را می‌ستاییم»
 Waldschmidt-Lentz, 1933: 11 [488]: Wir preisen ... den mitleidigen Vater, den Lichten)
 w't (Sohn, den reinen Gesetzeswind'. See also *ibid.*, 25 [502] §125c).^{۲۰} برابر نهاد واژه ایرانی
 در ادبیات چینی مانوی، یعنی feng، درست همانند همتای ایرانی‌اش، هم به معنای «باد»
 است و هم «روح» (See Mikkelsen, 2006: 21a). این ستایش با مختصر تغییری در بند

دروود بر پدر، پسر، روح القدس: رهیافتی متن‌شناختی به انگاره روح القدس در تثلیث مانوی / ۴۳

151.b تکرار شده است (Ibid., 12 [489]). «باد پاک قانون» Jingfa feng 净法风 یا به عبارت دقیق‌تر «روح مقدس قانون»، همچون سغدی $zprt\ w't$ یا $zprt\ w'xs$ بی‌تردید همان روح القدس است.

فرجام سخن

بنا بر آنچه گذشت، متون مانوی که در ترکستان چین کشف شده‌اند، وجود تثلیث را در یزدان‌شناسی و فلسفه مانوی تأیید می‌کنند. در این متون آشکارا بر پدر، پسر، و روح القدس (به همین نحو و با همین ترتیب) درود فرستاده شده است. در این بررسی نشان دادیم این انگاره حتی در ادبیات چینی مانوی نیز نفوذ کرده است؛ نفوذی که بی‌تردید عوامل اصلی آن مانویان ایرانی و ترک آسیای مرکزی بوده‌اند. اینجا نشان داده شد که اگر در متنی پس از واژه $w'd / w't$ «باد»، که به معنای «روح» نیز هست، واژه $zyndg / jywndg$ «زنده» در کنار واژه $zprt$ / $ywjdr$ «مقدس» بیاید، آن باد/روح، روح القدس است، نه روح زنده که الوهیت دیگری در ایزدکده مانوی است. همچنین، اگرچه لفظ $jywndg$ (و دیگر اشکال آن، مانند $jw'ndyy$)، به معنای «زنده»، هم برای روح زنده و هم برای روح القدس به کار رفته، واژه $wjyd$ (و دیگر اشکال آن، مانند $wyctyy$)، به معنای «گزیده/ برگزیده»، فقط و فقط درباره روح القدس به کار رفته است. افزون بر این، چنانچه دو واژه $zyndg$ «زنده» و $ywjdr$ «مقدس/ پاک» در یک جا بلافاصله پس از واژه $w'd / w't$ به کار روند، بی‌تردید سخن از روح القدس است، نه روح زنده.

پیوست: بادِ نامیرای زندگی

عبارتی در یکی از متون تورفانی وجود دارد که تصور می‌کنم بد فهمیده شده است. موضوع ترجمه و تفسیر درست عبارت $w'd\ 'nwsg\ cy\ jywahr$ است که در قطعه پارتی M47/I/ (گفت‌وگوی مانی با میشان‌خدای مهرشاه) از آن یاد شده است. این دست‌نویس را نخستین بار فریدریش ویلهلم کارل مولر، بیش از صد سال پیش، در ۱۹۰۴، قرائت و ترجمه کرده است (Müller, 1904: 83-84)؛ خوانش و ترجمه‌ای که بعدها دیگران آن را بهبود بخشیدند. در این متن می‌خوانیم:

'dy'n pd wrc nm'd whyšt rwšn, 'd hrwyn bg'n yzd'n 'wd w'd 'nwšg
cy jywhr, 'wd bwdyst'n wysp zng, 'wd 'nyc gw'nyg dydn cy 'wwd.

پس، [مانی] با معجزه نشان داد بهشت روشنی را با همه بغان، ایزدان، و بادِ
نامیرای زندگی و همه‌گونه بوستان و دیگر مناظرِ خوشایندِ آنجا را
[به مهرشاه].

در این جمله، چگونه می‌توان در کنار نام بغان و ایزدان عبارت «باد نامیرای زندگی» را، که جمله‌گی در بهشت روشنی به سر می‌برند، تفسیر کرد؟ به عبارت ساده‌تر، «باد نامیرای زندگی» چیست؟ کاملاً طبیعی است که تصور کنیم اگر «باد زندگی» در بهشت روشنی نامیرا است، پس همه بوستان‌ها و دیگر مناظرِ خوشایندِ آنجا نیز «نامیرا» هستند. مولر، در یادداشتی ذیل این متن، به گزارش ابن‌ندیم اشاره می‌کند (Ibid., 84, Anm. 1) که گفته است: «والنسيم حياة العالم»؛ یعنی «و نسیم زندگی جهان (= جهان روشنی) است» (نک: ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۵۹۱). بویس، که به گردآوری متون تان‌زمان قرائت‌شده پرداخته، w'd متن ما را با یونانی ἀήρ و لاتین (Cf. Air) aēr مقایسه می‌کند و سرانجام برای عبارت مد نظر معنای «هوای نامیرای زندگی» (به قول او، یعنی «هوای خلق‌ناشده بهشت») را پیشنهاد می‌کند (Boyce, 1975: 38, text f: 2). ورنر زوندرمان، آخرین فردی که این متن را بازویرایش کرده، عبارت w'd 'nwšg cy jywhr را، ظاهراً با توجه به اشاره مولر به گزارش ابن‌ندیم در باب بهشت روشنی، «نسیم نامیرای زندگی» ترجمه می‌کند (Sundermann, 1981: 108 and Anm. 4). به پیروی از زوندرمان، همه کسانی که این متن را بازنشر کرده‌اند، مانند کلیمکایت (Klimkeit, 1993: 212) و در ایران ایرج وامقی (وامقی، ۱۳۷۸: ۲۷۶؛ البته با ترجمه «باد جاودان زنده») و حسن رضایی باغبیدی (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۵: ۱۴۳)، همین ترجمه را پذیرفتند. در هیچ‌یک از این ترجمه‌ها هیچ تفسیری بر این عبارت نوشته نشده است. اما مترجمان این متن از این نکته غافل بودند که در گزارش ابن‌ندیم نسیم در کنار باد، نور، آب، و آتش یکی از پنج عضو سرزمین نور/ بهشت روشنی شمرده شده است (ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۵۹۱). بنابراین، این دو در این متن از هم تمیز داده شده‌اند: نسیم همان باد نیست. از این‌رو، ترجمه عبارت مد نظر به «نسیم نامیرای زندگی» (زوندرمان) یا «هوای نامیرای زندگی» (بویس) آشکارا نادرست و بی‌تردید گمراه‌کننده است. به عبارت دیگر، با توجه به آنچه در این گفتار کوتاه گذشت، دلیلی

دروود بر پدر، پسر، روح القدس: رهیافتی متن‌شناختی به انگاره روح القدس در تثلیث مانوی / ۲۵

وجود ندارد که w'd «باد» این متن را «نسیم» یا «هوا» ترجمه کنیم. w'd/w't به یقین یا به معنای (عنصر) «باد» است یا به معنای «روح»؛ اما مسئله اینجا است که با توجه به بافت متن هیچ بعید نیست این «روح نامیرای زندگی» همان «روح القدس» (با صفت «زنده») باشد که کنار بغان و ایزدان در بهشت نور می‌زید.

پی‌نوشت‌ها

۱. همه این مدارک در آرشپوهای آلمانی نگهداری می‌شوند. هیچ برگی از این اثر به زبان اصلی، یعنی آرامی شرقی (زبان مادری مانی)، کشف نشده است.
۲. چکیده‌ای از این اثر و تفسیر بر آن در مقاله‌ای مهم از بدرالزمان قریب (۱۳۷۵: ۶-۱۶) بازتاب پیدا کرده است.
3. German translation (*ibid.* 63.§1.): “Anbetung (sei) dem V[ater], Lob[preis dem Sohn], Ehre dem Heiligen Geist, An[rufung(?) der] Glorie der Religion, Verherrlichung dem Licht[-Nous].” English translation (Sundermann 1995: 261): “Supplication to the Father, praise to the Son, honour to the Holy Spirit, glory to the Glory of Religion, prayer to the Light-voúς.”
۴. هنینگ (Henning) آن را با نام «قطعه ۵» در [47] 46 *Sogdica*, 1940: منتشر کرده است.
۵. نک: تفسیر هنینگ در: [48] 47 *Sogdica*.
6. Cf. *Sogdica*: 47; Sundermann, 1979: 100-101, Anm. 122-130.
7. Yoshida, 1983: 404; See also Durkin-Meisterernst, 2007: 63:
M260/R/7/ [q'dwš lrwh'] (hy') qdys' h
«قدوس بر روح القدس زنده»
M260/R/9/ [q'dwš 'w w']d jywndg 'wt wjydg
«قدوس بر روح زنده و گزیده» {تحت‌اللفظ: قدوس بر باد زنده و گزیده}
- Cf. Bryder, 1985: 57-62, esp. 59.
۸. در قرآن مجید، به صورت «روح القدس».
۹. در ترکی اویغوری به صورت wadžiwanta؛ نک: U 5501/4 (55) in Zieme, 1975: 24 and 25 no. 55; Ch/U 6818/V/3 (204) in *ibid.*: 33; U 241 a/V?/3 (311) in *ibid.* 41. See also Sims-Williams & Durkin-Meisterernst, 2012: 197a.
۱۰. «شاه هفت کشور». نک: قریب، ۱۳۸۳: (مدخل) ۵۵۱.
۱۱. برای همتایی w't یا w'xš به معنای «روح»، نک: Kaschwesky, 2002: 134; Sundermann, 1980: 193f.
۱۲. واژه wjywdhr علاوه بر معنای «مقدس»، به معنای «پاک» نیز هست.
۱۳. واژه w't «روح» بسیار پرکاربردتر از w'xš «روح» بوده است؛ تا جایی که این واژه، علاوه بر معنای اصلی‌اش، «باد»، حتی به معنای «روح» وارد فارسی نو نیز شده است. نک: کلیله و دمنه، باب برزویه طیب، جایی که صحبت از شکل‌گرفتن جنین در بطن مادر است. اینجا، آشکارا «باد» به معنای «روح» است.

۱۴. در این ادبیات دینی واژه‌هایی که به معنای «پاک» هستند معنای «مقدس» و آن‌ها که به معنای «مقدس» هستند معنای «پاک» نیز می‌دهند.
۱۵. از این رو، با مکنزی هم عقیده‌ام که w'xš را در w'xš ywjdhr «روح القدس» می‌داند. قس.: Durkin-Meisterernst, 2011: 28.
۱۶. با اختلاف ناچیزی در نشانه‌گذاری ویرایش از طرف این جانب.
۱۷. با اختلاف در نشانه‌گذاری ویرایش.
۱۸. بازنشر در: بهار و اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳: ۳۸۳. در اینجا برای yzd'n fryštğ (عنوانی برای مانی) به جای برگردان «فرشته ایزدان» ترجمه «فرستاده یزدان» (معادل عربی رسول‌الله) به کار رفته است. شواهد فراوانی در متون مانوی وجود دارد که نشان می‌دهد مانویان واژه yzd'n (مفرد و نه جمع) را برای «پدر بزرگی» (خدای اعظمشان) به کار می‌بردند.
۱۹. در اینجا قصد ندارم به بررسی تطبیقی با متن چینی مانوی پردازم. در این زمینه، نک.: Chavannes & Pelliot, 1911: 555-556; Schmidt-Glitzner, 1987: 87a 12-13.
۲۰. در نظر داشته باشیم که در این ادبیات jingfa feng «باد پاک قانون» متفاوت از jinghuo feng «باد پاک زنده» است.

منابع

- این ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱). الفهرست، ترجمه و تحشیه: محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
- بهار، مهرداد؛ اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱۳۹۳). ادبیات مانوی، تهران: کارنامه.
- رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۸۵). راهنمای زبان پارتی، تهران: ققنوس.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۷۵). «سخنی درباره منوهمد روشن (بهمن روشن)»، نامه فرهنگستان، س ۲، ش ۴ (۸)، ص ۶-۱۶؛ [بازنشر: همو (۱۳۸۶). پژوهش‌های ایرانی باستان و میانه، به کوشش: محمد شکری فومشی، تهران: طهوری، ص ۱۳۹-۱۴۸].
- قریب، بدرالزمان (۱۳۸۳). فرهنگ سغدی، سغدی-فارسی-انگلیسی، تهران: فرهنگان.
- وامقی، ایرج (۱۳۷۸). نوشته‌های مانی و مانویان، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۷۵). فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Böhlig, A. (1980). *Die Gnosis. Dritter Band der Manichäismus*, unter Mitwirkung von Jes Peter Asmussen, Zürich/München.
- Boyce, M. (1954). *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*, London-New York-Toronto.
- Boyce, M. (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, Téhéran-Liège (Acta Iranica 9a).

- Bryder, P. (1985). *The Chinese Transformation of Manichaeism: A Study of Chinese Manichaeen Terminology*, Lund.
- Chavannes, É. and P. Pelliot (1911). *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, Paris (re-print of *JA* 18, 1911, pp. 499-617).
- Cheung, J. (2007). *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden-Boston.
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaeen Middle Persian and Parthian*, Turnhout (Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaeen Texts III, 1).
- Durkin-Meisterernst, D. (2007). "Aramaic in the Manichaeen Turfan texts", in: M. Macuch, M. Maggi and W. Sundermann (eds.), *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan, Ronald E. Emmerick Memorial Volume*, Wiesbaden, pp. 59-74.
- Durkin-Meisterernst, D. (2011). "Literarische Termini in mittelliranischen manichäischen Texten", in: Özertural, Z. and J. Wilkens (eds.), *Der östliche Manichäismus. Gattungs- und Werksgeschichte, Vorträge des Göttinger Symposiums von 4.-5. März 2010*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, neue Folge 17, pp. 27-44.
- Gershevitch, I. (1955). "Word and Spirit in Ossetic", *BSOAS* 17, pp. 478-489.
- Gershevitch, I. (1985). *Philologia Iranica*, selected and edited by N. Sims-Williams, Wiesbaden.
- Henning, W. B. (1937). *Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch*, Berlin (APAW, 1936, No 10) [= *Selected Papers I*, 1977, pp. 417-557].
- Henning, W. B. (1940). *Sogdica*, James G. Forlong Fund, vol. XXI, London (67 p. with Errata and addenda), 1-67 [*Selected Papers II*, 1977, pp. 2-68].
- Henning, W. B. (1947). "Two manichaeen Magical Texts with an Excursus on the Parthian Ending -ēndēh", *BSOAS* 12, pp. 39-66.
- Kaschwesky, R. (2002). "Das Sogdische – Bideglied zwischen christlicher und buddhistischer Terminologie", in: W. Gantke, K. Hoheisel and W. Klein (eds.), *Religionsbegegnung und Kulturaustausch in Asien. Studien zum Gedanken an Hans-Joachim Klimkeit*, Studies in Oriental Religions 49, Wiesbaden, pp. 120-139.
- Klimkeit, H. J. (1993). *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*, San Francisco.
- MacKenzie, D. N. (1994). "I, Mani ...", in: H. Preissler, H. Seiwert and H. Mürmel (eds.), *Gnosisforschung und Religionsgeschichte, Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag*, Marburg, pp. 183-198.
- Mikkelsen, G. B. (2006). *Dictionary of Manichaeen Texts in Chinese*, Turnhout (Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaeen Texts III, 4).
- Morano, E. (1982). "The Sogdian Hymns of 'Stellung Jesu'", *East and West* (NS), 32, pp. 9-43.

- Müller, F. W. K. (1904). *Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan, I*, SPAW, IX, 348-52; II aus dem Anhang zu den APAW, 1-117.
- Schmidt-Glinterz, H. (ed. and trns.). (1987). *Chinesische Manichaica*, Mit textkritischen Anmerkungen und einem Glossar, Wiesbaden.
- Sims-Williams, N. and D. Durkin-Meisterernst (2012). *Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactrian*, Turnhout (Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaean Texts III, 2).
- Sundermann, W. (1979). "Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos", in *AoF* 6, pp. 95-133.
- Sundermann, W. (1980). "Nachlese zu F. W. K. Müllers, Sogdischen Texten", *AoF* 8, pp. 169-225.
- Sundermann, W. (1981). *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts mit einem Appendix von Nicholas Sims-Williams*, Berlin (BTT XI).
- Sundermann, W. (1983). "Der chinesische Traité Manichéen und der parthische Sermon vom Lichtnous", *AoF* 10, pp. 231-242.
- Sundermann, W. (1992). *Der Sermon vom Licht-Nous: eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus. Edition der parthischen und soghdischen Version*, Berlin (BTT XVII).
- Sundermann, W. (1995). "Who is the Light-NOYΣ and what does he do?", in: A. Van Tongerloo and J. V. Oort (eds.), *The Manichaean NOYΣ. Proceedings of the International Symposium organized in Louvain from 31 July to 3 August 1991*, Lovanii, pp. 255-265.
- Tsui Chi (1943). "Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan. 'The Lower (Second) Section of the Manichaean Hymns'", *BSOAS* 11/1, pp. 174-215; with an appendix by W. B. Henning, "Annotations to Mr. Tsui's Translation", pp. 216-219.
- Waldschmidt, E. and W. Lentz (1933). "Manichäische Dogmatik aus chinesischen und iranischen Texten", *APAW*, 13, pp. 480-607.
- Yoshida, Y. (1983). "Manichaean Aramic in the Chinese Hymnscroll", *BSOAS* XLVI/2, 326-331.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte. Texte, Übersetzung, Anmerkungen*, Berlin (BTT V).